

11. Пастухов В. Украина не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине // ПОЛИС. – 2005. – №1. – С. 25–35.
12. Полянников Т., Прокопов Г. Синдром “цветных революций” // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 6 (1556). – С. 148–160.
13. Полохало В. “Середній” українець – соціальна основа негромадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – №6. – С. 30–42.
14. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. “Помаранчева” стадія становлення // Віче. – 2005. – №2. – С. 49–55.
15. Шпорлюк Р. Досліджуючи драму історії, або національні шляхи до сучасності // Політична думка. – 1991. – №2. – С. 79–87.

УДК 32.116

Ян Чайковський

Львівський національний університету імені Івана Франка

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ТЕОРІЯ ТА МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ

α Чайковський Я., 2006

Розглянуто лінгвістичні та філософські теорії, що лягли в основу досліджень політичного дискурсу, і представлено основні напрямки дискурс-аналізу: теорія влади Мішеля Фуко (Michel Foucault), політичного дискурсу як ідеології Теу А. ван Дейка (Teun A. van Dijk), як політичної практики David W. Johnson and Roger T. Johnson, як теорія гегемонії та соціального розвитку Ернесто Лакло (Ernesto Laclau) і Шанталь Муфф (Chantal Mouff).

The linguistic and philosophical theories, on which the research of political discourse is based, are viewed in this article. There are main-streams of discourse-analysis, such as theory of power by Mishel Fucout, critical political discourse by Teun A. van Dijk, political discourse as political practice by David W. Johnson and Roger T. Johnson, the theory of hegemony and social development by Ernesto Laclau and Chantal Mouff, in this article.

Політичний дискурс як термін політичної науки ще не до кінця окреслений. Поняття дискурс не повністю відокремлене від сфери лінгвістики і навіть соціологи використовують це слово (дискурс – Я.Ч.) як лінгвістичну категорію. Не менш багатозначним виступає і поняття політичний, що саме чітко і не виділилося до кінця з-поміж інших суміжних понять та прагне втягнути у власні виміри навіть ті, що традиційно не вважалися їй підвладними. Саме тому політичний дискурс як комбінація двох багатозначних понять у різних авторів (авторів, що перебувають у різних традиціях дослідження) отримує різні визначення.

Завданням роботи є визначення підходів до аналізу політичного дискурсу. Предметом дослідження є теорії політичного дискурсу. Об'єктом дослідження є теорія і практика дослідження політичного дискурсу. Теорії дискурс-аналізу дали змогу побачити особливі елементи і взаємозв'язки між ними в політичному житті, що унеможливили створити інші методології дослідження. Вже протягом тривалого часу їх застосовують для аналізу політичної дійсності і в американській, європейській та російській політичній науці. Застосування цих методів для політичної дійсності в Україні дасть можливість глибше проаналізувати проблеми сутності влади і в Україні.

Проблема політичного дискурсу постала як реакція на необхідність узагальнення, чи хоча б як спроба пошуку спільних точок у величезному розмаїтті протягом часу існування дослідження політики. Це завдання ставив перед собою Мішель Фуко, пишучи “Археологію знання”, для дисциплін “чиї кордони дуже розмиті, а зміст украй невизначений – в історії ідеї, науки, думки або пізнання” [5, с. 328]. Його праця стала підставою для поширеного використання дискурсу для дослідження політичних явищ у працях Celso Alvarez-Сбссамо, Mary Karen Dahl, Elena Mihas, Saul Newman, David W. Johnson і Roger T. Johnson, Jules Townshend, В.З. Демьянкова, А.Н. Баранова, William e. Connolly та ін.

Політичний дискурс окрім видимих, на перший погляд, позитивних наслідків для дослідження політичних явищ – можливості взаємного використання різних методологічних підходів, максимального залучення досліджень суміжних наук (психології, соціології, лінгвістики), надання можливості окреслення об'єкта дослідження, поставив також багато питань, що потребують вирішення: зокрема проблеми виділення з-під

звинувачень надмірної заангажованості в лінгвістичні дослідження, проблеми носіїв політичності, суб'єкт-об'єктні відносини, проблеми структури та форми.

Дискурс як категорія походить від французького слова *discours*, що означає мова, роздуми, трактат. В англійській традиції слово *discourse* означає розумність і раціональність. Ці підходи лягли в основу першопочаткового, лінгвістичного значення терміна “дискурс”. Але навіть починаючи з моменту використання в філософсько-лінгвістичній літературі, його значення значно розширюється, набуваючи ознаки певної сфери людського життя, яка хоч і втілює себе в тексті, але володіє рисами, значно ширшими і глибшими за сукупність мовленнєвих знаків, поєднаних раціональним методом граматичної побудови, зокрема набираючи контекстного змісту історичної ситуації і суб'єктивно-психологічних характеристик автора.

Саме тому Роланд Барт, один з засновників теорії дискурсу, ще у 1956 році ототожнював терміни мова і дискурс. Отже, слід зауважити, що ототожнюючи терміни “мовний твір”, “дискурс”, “висловлювання”, він не звужує їх значення до словесно-мовних визначень, а розширює до певного повідомлення, визначаючи дискурс як “значущу єдність, незалежно від того, чи вона є словесною і візуальною; фотографія буде ... таким самим повідомленням, як і газетна стаття чи будь-які предмети, якщо вони щось означають” [2, с. 74].

Визначення дискурсу Ролана Барта поставило багато запитань. Зокрема, – це проблеми сутності “значущої єдності” – співвідношення між собою елементів єдності (конфронтаційні, взаємодоповнювальні, взаємозаперечні тощо); зв'язки між елементами єдності; процес зміни єдностей тощо – значущості та суб'єкт-об'єктні характеристики повідомлення.

Розуміння дискурсу як тексту було запропоновано З. Харрісоном, основоположником трансформаційного і дистрибутивного аналізу. Слово “дискурс” він використовував для означення лінгвістичних одиниць чи лінгвістичних феноменів: зокрема вони є спільними для трьох галузей лінгвістичної науки: лінгвістики, сучасної риторики та семантики [4, с. 36].

Деякі автори (Guenther Jerry R. Hobbs, Hans Kamp, Josef van Genabith, Uwe Reyle) складовими дискурсу вважають “лінгвістичні значення (linguistic meaning [7]), а “лінгвістичне значення” як “відносини між інформаційними формулюваннями (information states “[7]). Отже, автори цих теорій, визначаючи дискурс як значущу єдність сукупності лінгвістичних знаків, що поєднані логічними, семантичними та синтаксичними зв'язками. Повідомлення твориться за допомогою співдії дискурсів, функції, що змінює одне інформаційне формулювання (переважно, але не завжди) на інше. Основним завданням, яке ставлять перед собою дослідники, є визначення співвідношення між дискурсами, залежності “значення виразу від контексту” [10], співвідношення між “інформацією та правдою [10]”, “відносинами між окремими, близькими частинами тексту в глобальній структурі тексту як цілісності” [8].

Ці підходи уможливають глибинно логічний аналіз окремо взятого тексту методами дескриптивної лінгвістики, що досі застосовувалися лише для окремо взятого речення з врахуванням особливостей культурної специфіки автора і мови (лексика), що він застосовує. Hans Kamp, Josef van Genabith, Uwe Reyle – автори, що узагальнили і концептуально сформулювали основні засади такого підходу до аналізу дискурсу (Discourse Representation Theory, як вона була ними названа). Вони назвали свою книжку “підручником філософської логіки” [10].

Ці теорії лягли в основу аналізу політичної сфери – (Paul Chilton, А.Н. Баранов, В.З. Дем'янков) політичного дискурсу. Політичний дискурс для Пауля Хілтона є “...таке використання мови людьми, як політичними тваринами, яке вони вважають політичним. Цього дотримується і російський дослідник Баранов А.Н, який визначає політичний дискурс як “сукупність всіх мовленнєвих актів, що використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної політики, освячених традицією і перевірених досвідом” [1].

Основним предметом їхнього аналізу виступають тексти, виступи, публічні дискусії чи інтерв'ю як мовленнєві акти. Це дає можливість виділити та зрозуміти основні аспекти політики, що є актуальними сьогодні. Саме політичність не стає предметом аналізу в цих підходах, а використовується як сфера, яку загальновідомо і загальновизнано вважають політичною в зв'язку з історичним досвідом суб'єктів мовлення/дослідження, чи інтерпретацію певних явищ як політичних.

Такий підхід до аналізу дискурсу має істотні недоліки з політологічної точки зору. По-перше, він вводить аналіз виключно у лінгвістичні виміри та межі. По-друге, вириваючи “мовленнєвий акт” з історичного контексту (залучення якого в дослідження було основним завданням Discourse Representation Theory), він аналізує його вплив на суб'єкта сприйняття чи створення/описання трансцендентних структур, що знайшли своє вираження в мові/метафорах мови. По-третє, такий підхід прагне ввести всі дисципліни (також і політологію) до герменевтичного аналізу, в межах якого не можна дати відповіді на багато політологічних запитань.

Політологія в рамках такого підходу витупає лише певним зрізом минулого з погляду аналізу теперішнього. Політика в рамках цього аналізу отримує вимір постійного минулого, що було змінено чи могло б бути змінено актом мовлення. Акт мовлення може увібрати в себе усю значеннєву сукупність, все теперішнє.

Також в рамках теорії немає відповіді на питання щодо стосунків між суб'єктом мовлення, суб'єктом сприйняття/інтерпретації мовлення та об'єктом мовлення, що надзвичайно важливо для політичної науки.

Пошук відповідей на вищепоставлені проблеми спричинив необхідність залучення інших філософських традицій, з метою утворення рамки (ідеологічна рамка – як вони були названі самими ж авторами Ернесто Лакло (Ernesto Laclau) і Шанталь Муфф (Chantal Mouff) та ін.) для аналізу. Лінгвістична теорія дискурсу все більше почала набирати ознак методу аналізу, який називається “критичний дискурс-аналіз”. Слід зауважити, що вищевказаний лінгвістичний підхід до дискурсу успішно розвивається.

Філософською методологією, що стала підставою для критичного дискурс-аналізу, є структуралізм і постструктуралізм, що були в особливий спосіб використані Мішелем Фуко. Він заклав основи дискурс-аналізу не тільки своїми теоретичними роботами, але і своїм практичним науковими дослідженнями, зокрема переосмисливши категорію суб'єкта політики (влади), що була присутня практично в усіх політичних теоріях.

Мішель Фуко вводить до теорії дискурсу основоположні поняття, прийняті практично усіма іншими дослідниками критичного дискурс-аналізу. Основним завданням, що ставив перед собою Мішель Фуко, було створення методів, що давали можливість виокремити владу з-поміж усієї сукупності соціально-природних явищ, створення понятійного апарата, який дав би можливість осмислити проблему влади. Дослідження влади є основною темою дослідження в усіх працях Фуко.

Власне категорію дискурсу він визначає так: “мовою (дискурсом*) можна вважати сукупність висловлювань настільки, наскільки вони належать до тієї самої мовної (дискурсивної) формації; вона (він) визначається обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування. Мова (дискурс), осмислена в такий спосіб, не буде ідеальною і позачасовою формою [...] – це фрагмент історії, водночас єдність і безперервність у самій історії, яка ставить проблему своїх власних меж, своїх розривів, своїх перетворень специфічних модусів своєї тимчасовості, радше ніж своєї раптової появи посеред утворень часу” [5, с. 187].

Мішель Фуко визначає основні критерії аналізу соціальної дійсності, яких необхідно дотримуватися, щоб вийти за межі суворого детермінізму і структуралізму як таких, що прагнуть віднайти для кожної дії/події причину її появи. Зрештою цей пошук завжди має лише два можливі завершення: по-перше визнається Бог, трансцендентна сутність чи природжена здатність, як першопричина, що не потребує/не може бути підданою операції логічного аналізу, або визнається необмежена можливість дроблення, поділу, при цьому констатується нездатність людини до осягнення необхідних глибин, що опосередковано і є визнанням першої можливості, хоча б для того, що не осягнуте, не осмислене визнається як таке, що вже існує, тобто хтось про нього вже помислив, надавши тим самим йому існування.

Прагнучи уникнути пастки безкінечності і трансцендентності, Мішель Фуко в межах дискурсу вводить елементарну одиницю – висловлювання, – специфічна сукупність яких і створює дискурсну формацію. Дискурсивні формації не характеризуються ланцюжками висновків, а системами розсіювання. “Нам треба характеризувати й індивідуалізувати співіснування саме цих розсіяних і неоднорідних висловлювань; систему, що керує їх розподілом, точки опори, які вони знаходять одне в одному, спосіб, у який вони залучають одне одного, перетворення, які вони відбудовують, взаємодію їх чергування, розташування та заміщення” [5, с. 55]

Все існує дискурсивно (з цим твердженням не погодиться багато дискурсивно-аналітичних шкіл), отже, істинність може бути лише в межах певного дискурсу. “Під істиною я (Мішель Фуко) розумію сукупність прийомів, що дають змогу в кожен момент і кожному здійснювати висловлювання, що будуть вважатися за істинні” [6, с. 291]. І ще більш суперечливе твердження, що протягом одного історичного періоду могли існувати декілька дискурсів, що перебували між собою в конкурентній боротьбі, а не існувало одної єдиної структури знання.

Визначаючи специфічний підхід до дослідження (не можемо називати його методом, хоча б через незгоду самого автора визначати його так), автор по-особливому визначає політичне, чи, точніше, владне, що великою мірою поширюється і на всі подальші дискурсні теорії політичного.

Підхід до визначення політичності, запропонований Мішелем Фуко, відкрив можливості для дослідження сфер щодо цього моменту, що не могли бути дослідженими. Він запропонував відмовитися від традиційного розуміння методології, стверджуючи, що з двох можливостей, які має дослідник, – або він добре володіє певним методом і досліджує невідомий предмет, або він знає про предмет і на основі цих знань виробляє метод для його

глибинного дослідження – треба вибрати третю, “...прагнучи говорити про невідомий предмет згідно з невизначеним методом” [6, с. 287].

Це дало можливість вийти за межі традиційного розуміння політичності, яка детермінована іншими явищами: соціально-економічними (марксизм), інституційними (теорія держави), структурно-позиційними (теорія лідерства та еліт), емоційно-суб’єктивними (теорія ігор). Аналіз дійсності, точніше її прояви в мові, тексті, дискурсі, дає можливість аналізу таких її (дійсності) аспектів, що не могли стати предметом аналізу в межах інших підходів. Своєю чергою, це породжує велику варіантність дискурс-аналізу, зосередженість кожного автора на проблемах, які є найбільш цікавими для нього чи відповідають його внутрішнім очікуванням (професійній підготовці, сфері зацікавлень чи загалом життєвому досвіду, що складався і дав змогу побачити, відчутти і зрозуміти той чи інший аспект дійсності).

У рамках цього підходу влада як один з компонентів політичності розглядається не лише в інституційних межах, прив’язаних до формальних чи неформальних інститутів (чи то парламент, чи король, чи суверенітет, чи авторитарний лідер, чи держава). Як вдало зазначив Saul Newman, влада завжди мала свій “символічний центр”, звернення до якого давало можливість контролю над людьми. Цей центр завжди виступав основним предметом аналізу дослідників політичного, теорії держави чи суверенітету, національного чи класового поділу громадян. Але такі пояснення не давали відповіді на питання, що постали в другій половині XX століття, взяти хоча б війну СРСР в Афганістані, розпад СРСР, чи сучасні військові операції на Балканах. Мішель Фуко показав, що влада не має свого “символічного центру” як трансцентентованого, а отже, формально і легально відділеної інституції, її коріння сягають значно глибших структур людини, суспільства. Сутність влади знаходиться в кожній людині, зокрема в її знаннях. Її (владу) можна знайти в кожній дії, в кожному мовленнєвому акті, який був озвучений та виконаний людиною. Озвучення та виконання (практика) лежать в основі двох напрямків дослідження політичного дискурсу.

Будучи прихильником постструктуралізму, van Dijk визначає дискурс як певну лінгвістичну структуру: форми (mode) – аргументації, риторичні фігури, лінгвістичний стиль. Підхід Teun A. van Dijk ґрунтується на аналізі кореляції дискурсу в межах конкретного домена і соціального знання щодо цього домена: “соціальне знання про силу продукує (репродукує) дискурс сили, і в той же час встановлені дискурсивні структури визначають суспільне знання” [11]. Створені структури не є вічними і знаходяться в стані постійної зміни. У той самий час він показує, що ці структури можна віднайти в мовленні в конкретний момент. Він зазначає, що суспільство існує не в рамках одного дискурсу, а охоплене різними дискурсами. Проте в рамках одного домена (суспільної сфери) існує один дискурс.

Це говорить про те, що для визначення політичного дискурсу van Dijk мусить звернутися до методу тавтології “політичний дискурс є дискурс політиків” [12], що вказує на особливий статус політичного.

Відображення політичного дискурсу можливе лише в системі політичного домена суспільних знань. Отже, політики стають політиками тільки в ситуації, коли безпосередньо знаходяться в домені політичного, лише за умови “безпосереднього здійснення своєї роботи як політика, і перебуванні у певному інституційному становищі” [12].

У цій ситуації політики мають можливість за допомогою політичного дискурсу (текстів і промов) відповідати/впливати на суспільне знання про домен політичного, а отже, і формувати його. З іншого боку, знаходячись в домені політичного, вони підпорядковані суспільному знанню про політичні домени.

Суспільне знання про політичний домен складається з двох елементів:

А. Особлива контекстна форма (“context mode”), відображення якої можна чітко побачити в “ментальних відмінностях як представленні досвіду, подій чи ситуацій” [11]. “Контекстна форма здійснює поточний контроль над продукуванням дискурсів і їх розумінням” [11].

Б. Ідеологія, “система вірувань, що визнається членами соціальною групою” [12] і показує відмінності розуміння різних соціальних груп, людей.

Політики можуть впливати на ідеологічну частину і лише через ідеологію можливо змінити контекстну форму.

Політичний дискурс є механізмом збереження, зміни і творення нових контекстних форм засобами текстово-мовленнєвого впливу в політичному домені суспільного знання. Розуміння діяльності цих механізмів є можливим за допомогою аналізу текстів і виступів політиків, що і є основним завданням емпіричних досліджень van Dijk.

Політичний дискурс як форма політичних практик представлена в теорії David W. Johnson and Roger T. Johnson. Вони вважають, що “політичний дискурс є методом прийняття політичних рішень” [9]. Це є сфера, в

рамках якої кожна людина може пояснювати своє ставлення до певного питання, де можна віднайти вмотивовані судження, що спрямовані на вирішення проблеми. Завдяки політичному дискурсу можливе підвищення рівня участі громадян у політичних процесах та підвищення якості соціалізації наступного покоління в процедури та бачення, що їм необхідні, щоб бути активними громадянами”.

Ернесто Лакло (Ernesto Laclau) і Шанталь Муфф (Chantal Mouff) – також представники постструктуралізму. Їх політичний дискурс-аналіз акцентує увагу на інших аспектах. Дискурс трактується як сукупність фіксованих значень в межах специфічної області. Але дискурс може формуватися і навколо певних вузлових точок. Вузлова точка – особливий знак, що надає значення іншим. Всі інші значення, які на даний момент не належать до дискурсу, створюють область дискурсивності.

Політика, в теорії Ернесто Лакло (Ernesto Laclau) і Шанталь Муфф (Chantal Mouff), – це певна організація суспільства, яка виключає всі інші можливі способи побудови. Дискурси в політиці стали настільки стійкими, що їх зміну не можна уявити, тому вони створюють осадові дискурси, які можна назвати об’єктивною реальністю. В політиці відбувається конкуренція між дискурсами, і посадові дискурси можуть в будь-який момент вступити в боротьбу. Між об’єктивністю та політикою знаходиться гегемонія. Гегемонія – це фіксація елементів в певний момент часу і на певний час. Об’єктивність і політика знаходяться в конкурентній боротьбі, тоді як гегемонія – це елемент, який дає змогу вирішити проблему.

Політичний дискурс в теорії Ернесто Лакло (Ernesto Laclau) і Шанталь Муфф (Chantal Mouff) є не що інше як сукупність артикульованих елементів в політиці, що знаходяться в конкурентній боротьбі за досягнення гегемонії.

Залежно від об’єкта дослідження всі дослідження політичного дискурсу можна розділити на три групи: теорія влади, політичного дискурсу як ідеології та політичної практики як теорії гегемонії та соціального розвитку.

Спільною ознакою для цих теорій дискурс-аналізу є прагнення проаналізувати сутність процесів, що відбуваються в сфері (домені) політичної дійсності. Вони сходяться і на тому, що ці процеси яскраво виявляють себе в мовленнєвій практиці. Проте кожна теорія вибирає свій особливий підхід до політики, акцентуючи увагу або на проблемах влади, або на проблемах відносин, або на проблемі творення самих практик. Це виробляє різні підходи до розуміння політичності і відповідно до його трактування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Политический дискурс: прощание с ритуалом? // «Человек» — 1997. — № 6. <http://www.russian.slavica.org/article1906.html>.
2. Барт Роланд. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр.; Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. — М.: Прогресс, 1989 — 616 с.
3. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // www.infolex.ru/PolDis.html.
4. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие — К.: Брама; Изд. Вовчок О.Ю., 2004. — 336 с.
5. Фуко, Мишель. Археология знания / Пер. з фр. В. Шовкун. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. — 326 с.
6. Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С.Ч. Офертаса; Под общей ред. В.П. Визгина и Б.М. Скуратова. — М.: Практикс, 2002. — 384 с.
7. Guenther F. Discourse Representation Theory and the Semantics of Natural Languages: Contribution to a Panel on "Discourse Theory and Speech Acts" TINLAP3 Universit-it Tiibingen/FNS // acl.ldc.upenn.edu/T/T87/T87-1022.pdf.
8. Hobbs Jerry R. On the Coherence and Structure of Discourse // www.isi.edu/~hobbs/ocsd.pdf.
9. Johnson David W. and Johnson Roger T. Civil Political Discourse In A Democracy: The Contribution Of Psychology // University of Minnesota Minneapolis // www.leaonline.com/doi/pdfplus/10.1207/S15327949PAC0604_01.
10. Kamp Hans, van Genabith Josef, Reyle Uwe Discourse Representation Theory // www.ims.uni-stuttgart.de/~uwe/publication.html.frame.
11. van Dijk Teun A. Principles of critical discourse analysis // Discourse & Society. — Vol. 4(2):1993 SAGE (London. Newbury Park and New Delhi). — С. 249 — 283.
12. van Dijk Teun A. Political discourse and ideology // University of Amsterdam. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona. Doxa Comunicaciyn Ne 1 2126. — С. 207 — 225.